

ВІКТИМІЗАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ: СТАН, ДЕТЕРМІНАНТИ, ЗАПОБІГАННЯ

Б. М. ГОЛОВКІН,

*д-р юрид. наук, доц., професор кафедри кримінології
та кримінально-виконавчого права,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків*

Розглянуто поняття та показники вимірювання віктимізації населення. Проаналізовано детермінанти індивідуальної і групової віктимності, запропоновано заходи віктимологічного запобігання.

Ключові слова: віктимність, віктимізація, детермінанти віктимності, віктимологічне запобігання.

Проблему віктимізації населення у своїх працях розробляли такі науковці, як Л. В. Франкл [1], Д. В. Рівман [2], В. О. Туляков [3], О. М. Джужа [4], О. М. Моїсеєв [4], В. В. Васеливич [4], В. В. Голіна [5], В. С. Мінська [6], Г. І. Чечель [6], О.Є. Михайлов [7], О. Г. Кулик [8], В. Я. Рибальська [9], О. М. Литвинов [10], А. В. Майоров [11] та ін.

Із несуттєвими відмінностями під віктимізацією традиційно розуміють процес і результат перетворення особи або соціальної групи на жертву злочину (злочинних посягань) [1, с. 8; 2, с. 80]. Інакше кажучи, це процес утворення жертв злочинів у суспільстві, у якого є свої детермінанти, закономірності, тенденції. Віктимізація пов'язана із формуванням індивідуальної та групової віктимності, збільшенням частки віктимізованих осіб у структурі населення, а також із наслідками злочинності, а саме: утворенням контингенту жертв злочинів, як зареєстрованих так і латентних. Схематично віктимізацію можна поділити на декілька етапів: виникнення віктимності → утворення криміногенної ситуації → реалізація віктимності злочинним посяганням → посткримінальна поведінка жертв злочинів.

Об'єктом віктимізації виступають охоронювані кримінальним законом суспільні відносини, учасниками яких є особи, блага, права та інтереси яких поставлені під загрозу злочинних посягань. Йдеться про так звані потенційні жертви, коло яких визначено сферою кримінально-правової охорони [12, с. 94]. Суб'єктом віктимізації є особи, благам, правам чи інтересам яких реально заподіяно злочином шкоду. Об'єктивна сторона віктимізації включає ситуацію за якої відбувалося посягання (місце, час, спосіб заподіяння шкоди), а також поведінку жертви. Суб'єктивна сторона – це «вина» жертви, мотиви і цілі її віктимної поведінки [2, с. 82].

Віктимізація аналізується за такими показниками як рівень (кількість жертв злочинів, індекс віктимності), структура (розподіл за групами і видами злочинів, контингентом жертв, територіальною ознакою), динаміка (зміна рівня і структури у часі) [3, с. 214].

Рівень віктимізації населення в Україні залишається доволі високим. Щороку лише від зареєстрованих злочинів страждають понад 340 тис. осіб, що в розрахунку на 10 тис. населення становить 75 осіб. Як зазначає В. О. Туляков, рівень віктимізації в середньому у 2-2,5 раза перевищує рівень зареєстрованої злочинності в Україні [3, с. 246]. За даними міжнародного віктимологічного опитування населення в Україні UNICRI (1996-1999 рр.) 58 % респондентів були жертвами злочинних посягань. Показово й те, що 60-70 % жертв не зверталися до правоохоронних органів. Найчастіше громадяни ставали жертвами таких злочинів як обман покупців, кишенькова крадіжка, хуліганство, хабарництво, грабіж, розбій, крадіжка з квартири, приватного будинку чи дачі [8, с. 206].

За результатами авторського віктимологічного опитування 4279 громадян у 15 областях України (2012 р.) жертвами злочинів стали 37 % респондентів. Це означає, що в Україні щорічно жертвами злочинів стають близько 1 700 000 громадян. Структура віктимізації за сферою злочинних посягань має такий вигляд: від злочинів проти власності постраждало 38 % жертв, проти життя і здоров'я особи – 21 %, проти особистих прав громадян – 15 %, у сфері

господарської діяльності – 9 %, у сфері використання комп'ютерів, систем та комп'ютерних мереж – 8 %, решта – інші злочини. Найчастіше громадяни були жертвами крадіжок, хуліганства, хабарництва, шахрайства, нанесення легких тілесних ушкоджень, несанкціонованого втручання в роботу комп'ютерів, комп'ютерних мереж, що призвело до витоку втрати, підробки, блокування інформації та ін.

Враховуючи різке ускладнення криміногенної ситуації у 2014 р., можна припустити суттєве збільшення рівня віктимізації на території східних областей України, а також структурні зміни у бік переважання жертв від злочинів проти власності та злочинів проти життя і здоров'я особи.

Віктимологічна характеристика жертв злочинів в Україні визначається наступними показниками. За *статтю* переважають чоловіки 62 %, частка жінок складає 38 %. Така тенденція пояснюється тим, що серед чоловічої частини населення порівняно більша частка осіб із віктимогенними деформаціями особистості, а також тих, хто потрапляє у ситуації, які несуть загрозу протиправних посягань.

За *віком* найбільшою віктимною активністю вирізняються особи 18 – 24 років, а також 30 – 39 років [13, с. 219]. Перший віковий період переобтяжений одночасним виконанням нових соціальних ролей, великою кількістю міжособових стосунків, різким збільшенням потреб при обмежених матеріальних можливостях для їх задоволення, відсутністю життєвого досвіду у вирішенні численних проблем і перешкод на шляху до реалізації життєвих планів. Другий віковий період характеризується станом фрустрації й апатії, викликаними життєвими невдачами, втратою суспільно корисних зв'язків, переоцінкою цінностей та зміною ієрархії потреб. Усе це, супроводжується соціальним відчуженням, невизначеністю буття, антисуспільними установками жити за обставинами, що підвищує уразливість людей зрілого віку перед злочинними посяганнями.

За *соціальним становищем* і *рівнем доходів* у структурі жертв від загальнокримінальних злочинів переважають соціально невлаштовані

низькостатусні особи (маргінали) із невизначеним родом занять, без стабільного джерела доходів та проблемами з комунікаціями. Такі особи дезадаптовані до нових, ринкових умов організації суспільного життя, нерідко мають особисті відносини із потенційними злочинцями, частіше від інших потрапляють у небезпечні ситуації, не дбають про власну безпеку.

Як не парадоксально, але жертвами загальнокримінальних злочинів (крадіжок, грабежів, розбоїв, умисних вбивств) найчастіше стають громадяни із середньостатистичними доходами, а подекуди навіть безробітні, які мають у своєму розпорядженні лише майно широкого господарського вжитку. Значною мірою це пояснюється тим, що злочинці та їх жертви – вихідці із одного соціального середовища, ведуть схожий спосіб життя, мають загальні уявлення про матеріальний достаток. Злочинців і жертв об'єднує соціальне неблагополуччя, статус маргіналів, периферійне місце, яке вони займають у соціальній структурі суспільства.

Жертвами злочинної діяльності організованих злочинних груп та злочинних організацій в основному стають приватні підприємці, власники тіньових активів, а також корумповані чиновники, що володіють грошовими коштами і валютними цінностями незаконного походження.

За професійною ознакою та родом занять підвищений ризик віктимізації мають працівники сфери торгівлі, кредитно-фінансових установ, касири, інкасатори, оператори автозаправних станцій, оператори обмінних пунктів валюти, ювеліри, антикваріатники, ресторатори, закупівельники лому чорних та кольорових металів, провізори аптек, члени екіпажів швидкої медичної допомоги, таксисты, оперативні працівники правоохоронних органів, прокурори, слідчі, судді. Високу вірогідність опинитися у ролі жертви мають особи, які займаються злочинною діяльністю (збут наркотичних засобів і психотропних речовин, надання сексуальних послуг, торгівля сурогатними спиртними напоями та контрафактною продукцією, гральний бізнес, торгівля зброєю, скупка краденого майна та ін.).

Дозлочинні зв'язки та критерії вибору осіб у ролі жертв злочинів.

Численні віктимологічні дослідження показують, що для вчинення групи тяжких насильницьких злочинів проти життя і здоров'я особи характерним є констатація дозлочинних зв'язків між злочинцем і жертвою (понад 80 %). Із них 46% пов'язувалися родинними зв'язками, решта – знайомством за місцем роботи/навчання, проживання, а також через спілкування і проведення дозвілля. Характер цих стосунків, як правило, був конфліктним [14, с. 133].

В той же час, для групи корисливих ненасильницьких і корисливих насильницьких злочинів, навпаки, нехарактерно існування дозлочинних зв'язків між злочинцями та жертвами (у понад 80 % вони були раніше незнайомими). За нашими даними, особи, які вчиняють корисливі насильницькі злочини (насильницькі грабежі, розбої, вимагання, бандитизм, вбивства з корисливих мотивів) при виборі жертви виходять із таких критеріїв: достовірної інформації «навідників» – 27 %, оцінки фізичних даних, зовнішнього вигляду (одяг, ювелірні прикраси, носильні речі) та обстановки посягання (умови неочевидності) – 24 %, показового витрачання грошей у розважальних закладах – 15 %, припущення про доходи, пов'язаного із родом занять – 15 %, особистої упевненості про наявність значних грошових коштів – 8,0%, за чутками про нібито матеріальний достаток жертви – 7 %, очевидної неспроможності чинити опір (фізичні вади, похилий чи неповнолітній вік, безпорадний стан) – 4 % [15, с. 340].

Детермінанти віктимізації – це сукупність явищ і подій, що обумовлюють групову (масову) й індивідуальну віктимність та створюють небезпеку заподіяння злочином шкоди її носіям. Слід вирізняти детермінанти групової (масової) та детермінанти індивідуальної віктимізації.

На загальносуспільному рівні віктимізація пов'язана з процесом криміналізації різних сфер суспільного життя та віктимогенним потенціалом суспільства. Іноді говорять, що причиною масової віктимізації є сама злочинність, оскільки утворення жертв злочинів – це наслідки злочинності, її ціна. Між тим, криміналізація різних видів суспільних відносин не зводиться лише до процесу вчинення злочинів та появи нових жертв злочинів. Вона

полягає також в об'єктивній загрозі поставленим під кримінально-правову охорону суспільним відносинам. Загроза заподіяння шкоди охоронюваним кримінальним законом правам та інтересам громадян існує щодо невизначеного кола членів суспільства. Теоретично кожен, хто проживає у державі із певним рівнем злочинності, так чи інакше ризикує стати жертвою злочину, у зв'язку з чим автоматично стає носієм потенційної віктимності. Однак віктимність у потенції – скоріше абстракція, ніж реальність, оскільки ризик її реалізації відносно невисокий. Для перетворення абстрактної загрози масового заподіяння шкоди правам та інтересам громадян на реальне настання злочинних наслідків має бути використаний віктимогенний потенціал суспільства та його соціальних груп. Останній являє собою людський ресурс із віктимогенними деформаціями свідомості та відхиленнями від норми безпечної поведінки. Зазначений ресурс утворюється із людей, що становлять групу віктимогенного ризику (за демографічними, рольовими, професійними, етнічно-расовими ознаками), а також із акумульованого за багато років масиву жертв фактичних злочинних посягань, як зареєстрованих так і латентних. Нагадаємо, що за даними нашого дослідження, щороку в Україні жертвами злочинів стають 37 % громадян. Наведений показник орієнтує у визначенні середньостатистичної межі віктимогенного потенціалу українського суспільства. Зазначений потенціал – змінна величина, що перебуває у соціально допустимих межах. На формування та зміну розмірів віктимогенного потенціалу суспільства впливають негативні явища і події, що підвищують віктимність окремих соціальних груп і населення в цілому та сприяють їх перетворенню на жертв злочинних посягань.

Серед детермінант групової (масової) віктимності слід назвати: *несформованість культури безпечної поведінки громадян у повсякденному житті, страх перед злочинністю, поширені у народі традиції не звертатися до правоохоронних органів за захистом від злочинних посягань, не повідомляти про вчинені злочини.* На найбільш високому рівні теоретичних узагальнень, слід вести мову про інституалізацію жертвовності суспільства перед злочинністю.

В. М. Дрьомін довів, що де-факто злочинність виконує роль самостійного інституту суспільства, впливає на всі без виключення сфери суспільних відносин [16, с. 219–237]. Віктимізація також може розглядатися як суспільний інститут, що впливає на організацію, тенденції і закономірності суспільного розвитку. Віктимізація – це зворотня сторона злочинності, її наслідки. З одного боку, інституалізація жертвовності перед злочинністю зумовлена звиканням народу до неминучості щорічного заподіяння шкоди великій кількості людей. Існують межі терпимості суспільної свідомості до заподіяння злочинами шкоди, і пов'язана з ними психологічна готовність людей іти на ці жертви, страждати від злочинної шкоди. Фактично жертвовність перед злочинністю стала нормою життя і діяльності людей, включених у систему суспільних та міжособових відносин. А з іншого – інституціоналізація жертвовності зумовлена масовим недотриманням членами суспільства в повсякденному житті елементарних правил особистої і майнової безпеки, що створює умови для зростання рівня злочинності як зареєстрованої так і латентної.

Серед детермінант групової віктимності чинне місце посідають *суспільні звичаї* засуджувати жертв деяких злочинів (наприклад, статевих злочинів і насильницьких злочинів невеликої тяжкості), *установки* на невиправданий ризик та провокацію, *практика невтручання* сторонніх осіб у кризову ситуацію. Сюди також відносяться деякі *суспільно шкідливі явища і процеси*, які підвищують уразливість окремих верств населення перед злочинними посяганнями. Йдеться про тіншову економіку і нелегальний капітал, корупцію та доходи від неї, національну, расову та релігійну нетерпимість, неконтрольовану урбанізацію, нелегальну міграцію, непродумане архітектурне планування та містозабудову, негативний інформаційний вплив на суспільну свідомість засобів масової інформації, Інтернету тощо. Підвищує віктимність окремих соціальних груп поляризація населення за рівнем доходів та споживацькими можливостями. За різними даними, розрив між 10 % найбагатших громадян і 10 % найбідніших сягає пропорції 1:30, 1:40 при гранично допустимому 1:6, 1:10. На жаль, високе матеріальне і соціальне

становище у нашому суспільстві, часто-густо є визначальним чинником у захисті власності, прав і свобод, честі та гідності, особистої недоторканності, а також у доступі до правосуддя, справедливому покаранні злочинців, відшкодуванні завданої злочином шкоди.

Вагому роль у детермінації масової віктимізації відіграє *соціальне неблагополуччя* широких верств населення. Найбільшого поширення воно набуло у сферах сім'ї, побуту та дозвілля. Соціальне неблагополуччя охоплює насильство у сім'ї, пияцтво, наркотизм, проституцію, дитячу бездоглядність, безпритульність, конфліктне спілкування, вуличну субкультуру та інші види девіантної поведінки.

Окрім зазначеного, треба враховувати й інші детермінанти віктимізації на рівні суспільства. Наприклад, неналежна організація дозвілля підсилює ситуативну віктимність неповнолітніх і молоді. Соціальна незахищеність працівників, які виконують службову діяльність, пов'язану із професійним ризиком – породжує рольову віктимність. Демографічні диспропорції у структурі населення сприяють росту вікової віктимності. Зрештою, на зростання віктимізації населення впливають такі чинники як неефективна діяльність правоохоронної і судової систем по профілактиці, виявленню, припиненню та розкриттю злочинів і покаранню злочинців.

Детермінантами *індивідуальної віктимності* виступають *віктимогенні деформації особистості*. Під останніми розуміють сукупність соціально-психологічних властивостей, пов'язаних із несприятливими умовами соціалізації, поганою адаптованістю до норм суспільного життя, низькою культурою спілкування, емоційною нестійкістю, пониженою здатністю до критичного мислення і прогнозування розвитку подій, пригніченістю волі до чинення опору, а також веденням асоціального способу життя, неадекватною поведінкою у кризових ситуаціях. Зазначені деформації формуються внаслідок несприятливої соціалізації особистості (десоціалізації) та вироблених стереотипів небезпечної поведінки у кризових ситуаціях. Із попереднього матеріалу пам'ятаємо про негативну роль у десоціалізації особистості недоліків

батьківської сім'ї, навчального закладу, трудового колективу, найближчого побутового оточення, кола друзів, способу життя тощо. Вплив цих інституцій на формування особистості жертви злочину доволі потужний. Віктимогенні деформації особистості зумовлюють віктимну поведінку жертви у передзлочинній ситуації, що викликає злочинну мотивацію та сприяє вибору суб'єкта на роль жертви злочинних посягань.

Поряд з цим детермінантами індивідуальної віктимності слід назвати *передзлочинну віктимну поведінку* та *психічний стан* жертв у момент злочинного посягання. Практика показує, що особистість із віктимогенними деформаціями порівняно частіше поводить себе негативно, чим привертає увагу злочинців. Наприклад, при вчиненні умисних убивств та заподіяння тяжких тілесних ушкоджень передзлочинна поведінка понад 60% жертв характеризується як негативна. У багатьох випадках вона слугувала приводом для вчинення особливо тяжкого злочину (погрози, приниження, образи, зради).

Підвищує ризик індивідуальної віктимізації *стан алкогольного сп'яніння* (наркотичного збудження), що блокує контрольну і регулятивну функцію свідомості, пригнічує волю, стимулює агресію і брутальність. За даними Д. В. Рівмана, у стані алкогольного сп'яніння перебувало 41 % жертв умисних вбивств і 52 % жертв заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, причому у більшості випадків вони спільно розпивали спиртні напої перед злочинним посяганням [2, с. 125].

До детермінант індивідуальної віктимності слід віднести й *вроджені риси та властивості людей*, а саме: фізіологічні (вікові і гендерні особливості, вади слуху, зору та інших життєво важливих органів), психічні (темперамент, акцентуації характеру, психічні розлади, фобії), нестандартну зовнішність, слабку фізичну силу тощо.

Віктимологічне запобігання – це самостійний напрям запобігання злочинності, що охоплює комплекс заходів та діяльність, спрямовану на зниження рівня групової (масової) та індивідуальної віктимності, а також зменшення кількості жертв злочинів у суспільстві. Залежно від цілей і завдань,

віктимологічне запобігання здійснюється на загальносоціальному, спеціальному та індивідуальному рівнях [4, с. 111].

Загальносоціальний рівень включає заходи по зниженню віктимогенного потенціалу суспільства, виявленню та обмеженню дії детермінант масової віктимізації. Зокрема, це формування та реалізація ефективної соціальної та економічної політики, здійснення культурно-просвітницької роботи, правового виховання, урегулювання міграційних процесів, подолання стихійної урбанізації тощо. Заходи загальносоціального запобігання спрямовуються на все населення України.

Спеціальний рівень передбачає зниження рівня віктимності найбільш вразливих соціальних груп (неповнолітніх, молоді, осіб похилого віку, представників професій, пов'язаних з ризиком).

Індивідуальний рівень охоплює корегуючий вплив на людей, особисті риси і неправомірну поведінку яких свідчить про високу вірогідність стати жертвою злочину, а також роботу із потенційними злочинцями, що перебувають із жертвами у різного роду зв'язках та відносинах та урегулювання віктимогенних ситуацій.

Об'єктом віктимологічного запобігання є детермінанти масової (групової) та індивідуальної віктимності, віктимогенні ситуації, особа потенційної жертви.

Методами віктимологічного запобігання є переконання, надання допомоги, застереження, забезпечення особистої і майнової безпеки, нейтралізація віктимогенно небезпечних ситуацій. Кінцевою метою такого запобігання є зменшення кількості жертв злочинів та убезпечення людей, що мають схильність наражатися на небезпеку злочинних посягань.

Список літератури:

1. Франкл Л. В. Потерпевшие от преступления и проблемы советской виктимологии : моногр. / Л. В. Франкл. – Душамбе, 1977. – 237 с.
2. Ривман Д. В. Криминальная віктимологія : учеб. / Д. В. Ривман. – СПб. : Питер, 2002. – 304 с.
3. Туляков В. О. Виктимология (социальные и криминологические проблемы) : моногр. / В. О. Туляков. – Одесса : Юрид. лит., 2000. – 336 с.
4. Кримінологічна віктимологія : навч. посіб / Є. М. Моїсєєв, О. М. Джу́жа, В. В. Василевич та ін. – К. : Атіка, 2006. – 352 с.

5. *Голіна В. В.* Соціальні та психологічні чинники кримінологічної віктимізації в Україні / В. В. Голіна // Вісник академії правових наук України. – 2007. – № 3 (50). – С. 185–193.

6. *Минская В. С.* Виктимологические факторы и механизм преступного поведения : учеб. пособие / В. С. Минская, Г. И. Чечель. – Иркутск : Иркут. ун-т, 1988. – 151 с.

7. *Михайлов А. Е.* Виктимологические аспекты профилактики некорыстных насильственных преступлений : учеб. пособие / А. Е. Михайлов. – К. : НАВСУ. – 1998. – 44 с.

8. *Кулик О. Г.* Злочинність в Україні: тенденції, закономірності, методи пізнання : моногр. / О. Г. Кулик. – К. : Юрінком Інтер, 2011. – 288 с.

9. *Рыбальская В. Я.* Виктимологические проблемы преступности несовершеннолетних : моногр. / В. Я. Рыбальская. – Иркутск : Иркут. ун-т, 1983. – 228 с.

10. *Литвинов О. М.* Віктимізація: фактори, аналіз, заходи протидії : навч. посіб. / О. М. Литвинов. – Х. : ХНУВС, 2009. – 70 с.

11. *Майоров А. В.* Виктимологическая модель противодействия преступности : моногр. / А. В. Майоров. – М. : Юрлитинформ, 2014. – 224 с.

12. *Сенаторов М. В.* Потерпілий від злочину в кримінальному праві : моногр. / М. В. Сенаторов. – Х. : Право, 2006. – 208 с.

13. Потерпілий від злочину (міждисциплінарне правове дослідження) : моногр. / за ред. Ю. В. Бауліна, В. І. Борисова. – Х. : Кросроуд, 2008. – 364 с.

14. *Головкін Б. М.* Кримінологічні проблеми умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень у сімейно-побутовій сфері : моногр. / Б. М. Головкін. – Х. : Нове слово, 2004. – 252 с.

15. *Головкін Б. М.* Корислива насильницька злочинність: феномен, детермінація, запобігання : моногр. / Б. М. Головкін. – Х. : Право, 2011.

16. *Дремін В. Н.* Преступность как социальная практика: институциональная теория криминализации общества : моногр. / В. Н. Дремін. – Одесса: Юрид. лит., 2009. – 613 с.

Головкін Б. Н. Віктимізація населення в Україні: состояние, детерминанти, предупреждение.

Рассмотрены понятие и показатели измерения виктимизации населения. Проанализированы детерминанты индивидуальной и групповой виктимности, предложены меры виктимологического предупреждения.

Ключевые слова: виктимность, виктимизация, детерминанты виктимности, виктимологическое предупреждение.

Golovkin B. N. Victimization of ukrainian population: state, determinants, prevention.

The concept and indicators for victimization population measurement have been examined. The determinants of individual and group victimization have been analyzed; ways for victimization prevention have been proposed.

Key words: victimhood, victimization, victimization determinants, victimological prevention.